УДК 373.3.015.31:316.647.5
***Н. А. Бессараб**, м. Київ*

ПОТЕНЦІАЛ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ У ВИХОВАННІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ УЧНІВ

У статті зроблено спробу актуалізації ролі потенціалу навчально-виховного процесу у вихованні міжкультурної толерантності учнів. З'ясовано характер впливу на дитину взаємин з учителем, однолітками, участі в окремих видах діяльності на уроках рідної мови і літератури, природознавства, суспільствознавства, іноземної мови. Розкрито особливості застосування методів систематичного розпізнавання явних і прихованих проявів поведінки з іншими дітьми, не сумісних з толерантністю. Доведено можливість формування навичок суспільної поведінки та соціальної комунікації.

***Ключові слова:** міжкультурна толерантність, початкова школа, молодші школярі, соціальна комунікація, взаєморозуміння.*

У складних соціально-культурних умовах розвитку України актуалізується потреба у вихованні в дітей та молоді готовності до конструктивної взаємодії з людьми, незалежно від їхньої національної, соціальної, релігійної належності. Відтак, проблема міжкультурної толерантності постає однією з важливих.

У Законі України "Про загальну середню освіту" метою шкільної освіти визначено забезпечення всебічного розвитку особистості шляхом навчання і виховання на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями та народами, їхніми культурами і традиціями. Цей процес має відповідати загальнолюдським цінностям та принципам науковості, полікультурності, світському характеру освіти, системності, інтегративності. Отже, значну роль у цьому процесі відіграє школа як один із найважливіших інститутів виховання.

Проблема толерантності знайшла широке висвітлення у психолого-педагогічних працях. Зокрема, в них розглянуто такі аспекти: основи свободи, поваги до прав іншої людини, терпимості, культури компромісу, міжкультурного діалогу, особистісної або суспільної характеристики, що припускає усвідомлення того, що світ і соціальне середовище багатовимірні (І. Бех); толерантність у контексті становлення громадянського суспільства (О. Сухомлинська, К. Чорна та інші); перехід від авторитарної педагогіки до педагогіки співробітництва

і толерантності (О. Безносюк, В. Калошина); феномен толерантності в системі міжетнічних відносин (С. Бондирєва); місце толерантності у системі ціннісно-цільових пріоритетів освіти (Б. Гершунський); шляхи виховання толерантної особистості в полікультурному суспільстві (О. Грива) тощо.

Слід зазначити, що українські психологи та педагоги наголошують на вагомості проблеми виховання толерантності, підкреслюючи при цьому роль педагога. У професійній діяльності учителя початкових класів, підготовці якого присвячено досить багато наукових праць (О. Абдулліна, Н. Боритко, С. Вашуленко, І. Гавриш, І. Зязюн, С. Мартиненко, О. Савченко, С. Сисоєва та інші), важливе значення має спрямованість педагогічного процесу на формування у школярів стійких духовно-моральних цінностей: прагнення жити в мирі й злагоді, партнерстві й взаємовигідному співробітництві; дотримання права людини як найвищого мірила цивілізації; любові до батьківського дому і рідного краю; істинного гуманізму, який виражається в діяльній доброті, співстражданні й милосерді, збереженні довкілля. Як стверджує О. Савченко, "толерантність педагога і учнів є обов'язковою ознакою якості навчально-виховного процесу. Ця якість набуває у сучасних умовах всезростаючої індивідуальної і соціальної цінності" [6, с. 125]. *Толерантність,* за визначенням ученої, – "це прийняття і правильне розуміння багатоманітності світу, сформованість у свідомості вихованця намірів і вмінь безконфліктного життя в класі, родині, суспільстві, поваги до прав і свобод кожної особи" [5, с. 31]. Водночас, як свідчить аналіз наукових праць та методичних публікацій, питанню виховання толерантності саме у початковій школі не приділяється належної уваги.

Метою статті є висвітлення потенціалу навчально-виховного процесу в початковій школі для виховання міжкультурної толерантності учнів.

Тлумачення терміна *"толерантність"* у різних мовах має відмінності, що засвідчує вплив національної культури та історичного досвіду. Водночас в теорії і практиці сутнісне розуміння цього поняття ґрунтується на визнанні його базових ознак: поважати права інших, утримуватися від насилля (терпимість), не завдавати шкоди "іншим" у будь-якому вигляді. Світоглядною основою толерантності є поціновування людьми різноманітності: природної, індивідуальної, суспільної, культурної.

У межах педагогічного дослідження найбільшої вагомості набуває *міжкультурна толерантність,* що виступає неодмінною умовою розвитку сучасної цивілізації.

Поняття "міжкультурна толерантність" є наслідком звуження родового терміна "толерантність". На основі філософських, культурологічних та, насамперед, психолого-педагогічних підходів (І. Бех, М. Боришевський, О. Сухомлинська) до розуміння такого феномену *міжкультурну толерантність* можливо розглядати як інтеграційну моральну категорію, особистісну якість, яка дає змогу проявляти терпимість, розуміння, повагу і доброзичливе ставлення до представників інших культур та феноменів інших культур. Водночас розвиток такої якості є можливим за умови, коли людина є повноцінним носієм власної культури.

Поширення таких негативних явищ, як нетерпимість, расові, релігійні й етнічні конфлікти актуалізує проблему толерантності. Тому в період активного формування дитячої свідомості, зокрема у молодшому шкільному віці, слід закласти основи для розуміння цінності безконфліктного співжиття людей, створювати умови для вироблення у дітей особистого досвіду толерантної поведінки.

Становлення особистості учня початкової школи здійснюється під впливом нових взаємин з дорослими (вчителями) й однолітками (однокласниками), окремих видів діяльності (навчання) й спілкування, залучення в систему колективів (класного, загальношкільного). У школяра розвиваються елементи соціальних відчуттів, формуються навички суспільної поведінки (колективізм, відповідальність за вчинки, товариськість, взаємодопомога тощо). Молодший шкільний вік має значні можливості для формування моральних якостей і позитивних рис особистості. Податливість і відома навіюваність школярів, їхня довірливість, схильність до наслідування, великий авторитет учителя створюють сприятливі передумови для формування високоморальної особистості. Як свідчать результати педагогічних досліджень, основи моральної поведінки закладаються саме в початковій школі, її роль у процесі соціалізації особистості надзвичайно важлива.

Діти 6–10 років все більше здатні до наслідування; помітної значущості набувають оцінка й самооцінка дій і вчинків, взаємо- та самоконтроль у поведінці й діяльності. Ці досягнення

в розвитку молодших школярів слід раціонально використовувати під час спілкування з ними на уроках. Необхідно формувати прагнення засвоїти прийоми спільної праці в колективі, сумлінно виконувати доручення, допомагати в разі потреби товаришам. У молодшому шкільному віці діти засвоюють основи свідомої дисципліни й колективізму. Вони вчаться узгоджувати свої дії з діями товаришів і старших, гратись і працювати в колективі. В цьому процесі формується *соціальна комунікація* – володіння культурним словником, уміння входити в групову взаємодію, не завдавати шкоди іншим у будь-якому вигляді. Без цих надбань, як вважає О. Савченко, "важко сформувати в учнів належні вміння співпраці, самостійно орієнтуватися в незвичній ситуації. Діти виховуються у відкритому соціумі, тому усвідомлення психологічної та фізичної захищеності, вибір поведінки в екстремальних ситуаціях є важливою складовою адаптивних можливостей початкової освіти" [4, с. 15].

Для розуміння потенціалу навчального процесу в початковій школі у вихованні міжкультурної толерантності учнів доцільно здійснити короткий аналіз чинних освітніх стандартів та особливостей такого процесу.

У 2010–2011 роках чинний Державний стандарт початкової загальної освіти був оновлений на засадах системного й компетентнісного підходів [6, с. 1–5.] Зокрема, передбачено глибше й послідовніше забезпечення у змісті передумови для реалізації виховних і розвивальних можливостей початкової освіти, послідовне відображення у вимогах до результатів навчання засвоєння ключових і предметних компетентностей, наближення кожної галузі до життєвих потреб молодших школярів [5, с. 69].

Тенденції розвитку теорії шкільного змісту освіти на початку XXI століття, які українські вчені враховували у розробленні Державного стандарту й навчальних програм, такі:

- забезпечення у змісті соціального запиту й потреб розвитку дитячої особистості, спрямованість на формування й розвиток духовно-моральних та інтелектуальних цінностей;
- збагачення й конкретизація процесуальної частини змісту завдяки дидактико-методичному розробленню нових способів навчальної взаємодії вчителя й учнів, домінантою яких є оволодіння дітьми способами продуктивної діяльності та участі в різних видах співпраці;

- збагачення змісту освіти особистісним компонентом, який передбачає засвоєння мотиваційно-ціннісних якостей і життєвого адаптованого досвіду учнів. Цей компонент, окрім розширення складу змісту, засвідчує, що паралельно з раціональним мисленням діти мають опанувати образний, емоційно-почуттєвий спосіб пізнання й взаємодії із зовнішнім світом і самопізнання своїх можливостей;
- додавання до компонентів змісту педагогічно адаптованого інформаційного середовища, яке активно чи пасивно впливає на пізнавальну й мотиваційно-ціннісну частини навчання школярів тощо [5, с. 69–70].

Отже, зміст сучасної початкової освіти багатокомпонентний, він охоплює систему знань, умінь, навичок, ціннісних ставлень, його джерелом є духовна та матеріальна культура, особистий досвід учнів та вплив середовища.

Державний стандарт загальної початкової освіти розроблено відповідно до мети початкової школи з урахуванням пізнавальних можливостей і потреб дітей молодшого шкільного віку. Формування змісту ґрунтується на загальнолюдських і національних цінностях та принципах науковості, полікультурності, доступності, наступності й перспективності, світського характеру освіти, цілісності, інтегративності й диференційованості, розвивальної спрямованості. Базовий навчальний план є важливим складником Державного стандарту початкової освіти і поданий через *шість освітніх галузей* – "Мови і літератури", "Математика", "Природознавство", "Суспільствознавство", "Здоров'я і фізична культура", "Технології", "Мистецтво". Їх сукупність є необхідною і достатньою для загальноосвітньої підготовки та соціально-особистісного розвитку учнів молодшого шкільного віку.

Наприклад, освітня галузь "Природознавство" своєю метою вбачає формування природознавчої компетентності учня у процесі засвоєння системи інтегрованих знань про природу, способів навчально-пізнавальної діяльності, розвитку ціннісних орієнтацій у різних сферах життєдіяльності та природоохоронної практики. "Суспільствознавство" передбачає особистісний розвиток учня, формування його соціальної та громадянської компетентностей завдяки засвоєнню різних видів соціального досвіду, що складається із загальнолюдських,

загальнокультурних і національних цінностей, соціальних норм, громадянської активності, прийнятої в суспільстві поведінки, толерантного ставлення до відмінностей культур і традицій, до різних думок. Освітня галузь "Мови і літератури" має на меті розвиток особистості молодшого школяра, формування його комунікативної, читацької компетентностей та загальних уявлень про мову як систему й літературу як вид мистецтва. Зокрема, іноземна мова формує в учнів комунікативну компетентність з урахуванням комунікативних умінь, сформованих на основі мовних знань і навичок, оволодіння вміннями та навичками спілкування в усній і письмовій формі, зважаючи на мотиви, цілі та соціальні норми мовленнєвої поведінки в типових сферах і ситуаціях.

Можливо передбачити суттєвий потенціал саме іноземної мови у вихованні міжкультурної толерантності учнів. Його можна реалізувати через уведення до змісту уроків англійської мови відповідних знань про цінності миру, важливість додержання толерантності як у міжнародному, так і повсякденному житті, про позитивну міжкультурну взаємодію в країні, школі, класі. У зв'язку з цим доцільно застосовувати методи навчання толерантності, які розкривають культурні, соціальні, економічні, політичні, релігійні джерела несприйняття подій, що лежать в основі насильства і відчуження.

Загалом освітні програми та методики у початковій школі мають сприяти поліпшенню взаєморозуміння, зміцненню солідарності та терпимості у відносинах як між окремими людьми, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними і мовними групами, націями. Педагогам слід вчитися розпізнавати явні й приховані прояви нетерпимості у поведінці вихованців, які несумісні з толерантністю: використання лексики, що принижує гідність людей інших національностей, вірувань, стереотипи негативного ставлення, ігнорування окремих дітей у колективі чи групі, бо вони "інші", залякування, пошук винного з позицій "меншовартості", зневажливе ставлення до дівчат тощо. Виховання в дусі толерантності має бути спрямоване на протидію впливу, що викликає відчуття страху і відчуження стосовно інших. Воно повинно сприяти формуванню навичок критичного мислення і вироблення думок, заснованих на моральних цінностях.

Основними умовами виховання толерантності, на думку О. Савченко, є "правове виховання" (діти мають визнавати і дотримуватись прав та обов'язків щодо ставлення до інших людей); повага до відмінностей інших народів; розуміння цінності різноманітності і взаємодоповнюваності різних культур. Важливими засобами такого виховання є розв'язання практичних завдань міжкультурного спілкування, формування морально-етичних оцінних суджень і висновків, уміння вступати у групову взаємодію. Без цих надбань в учнів важко сформувати належні громадянські якості у відкритому соціумі, усвідомлення ними психологічної і фізичної захищеності. "Орієнтири щодо вибору поведінки в екстремальних ситуаціях є обов'язковою складовою ціннісного виміру навчально-виховного процесу" [4, с. 15–16].

У такому контексті слід зазначити, що вчитель має домагатися, щоб учні початкової школи правильно розуміли поняття "дружба" і "товаришування", виховувати в них бажання бути хорошим товаришем. Діти вчаться доброзичливо ставитись до людей, надавати в разі потреби допомогу, уважно ставитися до хворих, інвалідів, молодших дітей, відповідати за доручену справу, не підводити свій клас, бути дисциплінованими та слухняними. Учні повинні знати і виконувати шкільні правила, вміти розрізняти хороші і погані вчинки людей, справедливо оцінювати свої дії та дії товаришів. Діти мають бути чесними, сміливими, винахідливими, витриманими, наполегливими в досягненні поставленої мети, вірними даному слову, позбавлятися впертості, лінощів і вередування. Молодші школярі повинні знати основні правила культури поведінки вдома, на вулиці та в громадських місцях.

Отже, виховання толерантності – цілеспрямований свідомий процес становлення гармонійної особистості, що відображає формування гуманності, чесності, почуття відповідальності, власної гідності кожної дитини.

З моменту входження дитини в шкільне середовище вона поступово формує основний вид своєї діяльності – навчання. Тому для учнів молодших класів важливим є саме *когнітивний аспект виховання толерантності*. При цьому в роботі з дітьми цього віку доцільно дотримуватися таких напрямів:

- національне виховання (прищеплення любові та поваги до свого народу, гордості за його культурно-історичні досягнення);

- знайомство з людьми найближчого національного оточення, формування доброзичливого ставлення до осіб сусідніх народностей на основі залучення до їхніх звичаїв і традицій;
- повідомлення знань про етнічну самобутність окремих національностей і формування емоційно-позитивного ставлення до них.

Слід враховувати, що в основі знань про звичаї, культурні цінності, норми поведінки інших народів, які повідомляємо учням, має лежати повноцінне оволодіння етнічними особливостями своєї культури, оскільки лише людина, яка глибоко поважає та розуміє самобутність свого народу, зможе зрозуміти та прийняти специфіку культурних цінностей людей інших національностей [3].

За результатами теоретичного аналізу можливо зазначити, що формування уявлень про толерантність ґрунтується на *полікультурній освіті,* що містить знання про такі її елементи:

- матеріальна культура: житло, предмети побуту, одяг, національні страви, транспорт, знаряддя праці, специфіка праці;
- духовна культура: народні звичаї, обряди, свята, мова, народна творчість (казки, прислів'я, приказки, дитячі ігри);
- нормативна культура: загальнолюдські моральні якості, правила спілкування між людьми однієї та різних національностей.

Толерантність як риса характеру людини цілеспрямовано виховується через зміст і методи навчання і виховання, позакласні заходи, починаючи з першого класу. Особливість цього процесу можна висловити стислою формулою: зміна позиції "Я – інші" на "Я – інші Я". Це означає підготовку учня до сприймання багатоманітності світу й терпимості, формування вміння поважати й цінувати все найкраще, створене іншими народами. Саме це набуває особливої ваги в наш складний, суперечливий час – "учитися, щоб жити разом". Не варто давати оцінку подіям (добре, погано, доцільніше), залучати учнів до самооцінки на основі порівняння їхніх учинків, поведінки з нормами життєдіяльності. Дитина має оцінювати себе в певний момент, ґрунтуючись на рівні власної готовності, рефлексії самозахисту та позиції. Тому необхідно виявляти терпеливість,

поки вона зрозуміє те, чого від неї вимагають згідно з конкретними нормами. У жодному разі не треба критикувати вибір учнем тієї чи іншої позиції. При цьому цілком природно, що обрана позиція може відповідати позитивній нормі, але може бути й іншою. Якщо виявляється останній варіант, слід створювати умови, за яких учень приходив би до правильного вибору шляхом зіткнення з протилежними поглядами самостійно. Тому, в процесі організації виховної роботи бажано об'єднувати учнів у групи, до яких входили б діти з позитивним і негативним ставленням до тих чи інших явищ. Під час обговорення проблемних ситуацій замість висловлювань на зразок "ми", "всі', мають використовуватися словосполучення "я так роблю", "я так думаю", "я за це відповідаю".

Крім того, для молодшого школяра найвищим стимулом поведінки й діяльності є схвалення з боку вчителя, коректне ставлення до проблем вияву інтолерантності учнів початкової школи. Відносини з однолітками у молодшому шкільному віці зумовлюються зовнішніми чинниками (сидять за однією партою, ідуть разом до школи, близько живуть тощо). Підвищена емоційність, збудливість негативно позначаються на самовладанні дітей. Для них характерна нестримність бажань, мінливість настрою, схильність підпадати під сторонні впливи (часом негативні). Іноді діти виявляють примхливість, впертість, негативізм, порушують дисципліну. Захопившись новими враженнями, швидко забувають про свої провини; порушують правила поведінки; діють невідповідно до наявних моральних знань. Тому доводиться щоденно стежити за моральною поведінкою школярів, тренувати їх у позитивних вчинках. Крім того, домагатися, щоб діти розуміли, що добре, а що – погано; засвоїли окремі моральні поняття, навчилися правильно оцінювати вчинки як реальних людей, так і літературних героїв.

Організація життєдіяльності молодших учнів потребує безпосереднього впливу на них і взаємодії з ними. Це має стати своєрідним фундаментом, на якому основані і діяльність, і спілкування, і стосунки, і поведінка дітей.

Отже, за результатами теоретичного аналізу можемо висловити припущення про суттєвий потенціал навчально-виховного процесу в початковій школі у вихованні міжкультурної толерантності учнів. При цьому слід враховувати як

вікові особливості молодших школярів, так і сучасні підходи до виховання міжкультурної толерантності як чесноти, яка робить можливим досягнення миру, сприяє утвердженню демократії.

Література

1. Про загальну середню освіту : Закон України № 651-XIУ, від 13.05.1999.
2. Максименко С. Д. Гуманізація взаємин учителя та учнів – необхідна умова особистісно орієнтованої освіти / С. Д. Максименко – К. ; Житомир : ЖОІППО, 2004. – 203 с.
3. Матвієнко О. В. Виховання школярів: педагогічні задачі та завдання / О. В. Матвієнко. – К. : Фоліант, 2005. – 200 с.
4. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової школи : посіб. для вчителів і методистів початкового навчання / О. Я. Савченко. – 2-ге вид., доповн., переробл. – К. : Богданова А. М., 2009. – 226 с.
5. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підручник / О. Я. Савченко. – К. : Грамота, 2012. – 504 с.
6. Савченко О. Я. Концепція розроблення нової редакції Державного стандарту початкової загальної освіти / О. Я. Савченко // Початкова школа – 2010. – № 4. – С. 1–5.
7. Савченко О. Я. Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект / О. Я. Савченко // Науковий вісник МДУ імені В.О.Сухомлинського. Педагогічні науки. Вип. 1.46(108). – Миколаїв : МДУ, 2014. – С. 125–129.

Н. А. Бессараб

Потенциал учебно-воспитательного процесса начальной школы в воспитании межкультурной толерантности учащихся

Институт инновационных технологий и содержания образования Министерства образования и науки Украины
(36 ул. Липковского, Киев, Украина)

В статье сделана попытка актуализации роли потенциала учебно-воспитательного процесса в воспитании межкультурной толерантности учащихся. Выясняется характер влияния на ребенка взаимоотношений с учителем, ровесниками, участия в отдельных видах деятельности на уроках родного языка и литературы,

природоведения, обществоведения, иностранного языка. Раскрыты особенности применения методов систематического распознавания явных и скрытых проявлений поведения с другими детьми, несовместимых с толерантностью. Доказана возможность формирования навыков общественного поведения и социальной коммуникации.

Ключевые слова: *межкультурная толерантность, начальная школа, младшие школьники, социальная коммуникация, взаимопонимание.*

N. A. Bessarab

The Potential of Primary School Educational Process in Educating Intercultural Tolerance of Pupils

The Institute of Innovation Techniques and Education Content
of the Ministry of Education and Science of Ukraine
(36 Lypkivskoho Str., Kyiv, Ukraine)

The paper attempts to make topical the role of the educational process' potential in the education of students' intercultural tolerance. It traces the impact on the child of his(her) relationship with the teacher, peers, participation in some activities during lessons of native language and literature, natural science, social science, foreign languages; especially application of methods of systematic recognition of overt and covert manifestations of behavior with the other children, when they are incompatible with tolerance. It proves the possibility of formation of social behavior and social communication skills.

The potential of the educational process of primary school in educating intercultural tolerance of pupils consists, first and foremost, in the acceptance and proper understanding of the diversity of cultures in our world. It also depends on forms of self-expression and ways of detecting human individuality. As for tolerance, it is a harmony in diversity, a virtue that makes it possible to achieve peace and promote democracy.

Keywords: *intercultural tolerance, primary school, junior pupils, social communication, mutual understanding.*

References

1. Verkhovna Rada of Ukraine. (1999). *Law of Ukraine. Pro zahalnu seredniu osvitu* [On General Secondary Education] (Law № 651-XIУ May 13). Retrieved from http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/651-14.
2. Maksymenko, S. D. (2004). *Humanizatsyia vzaiemyn uchytelia ta uchniv - neobkhidna umova osobystisno orientovanoi osvity*

[Humanization of relationship of the teacher and students is a necessary condition of personality oriented education]. Kyiv-Zhytomyr: ZHOIPPO.

3. Matviienko, O. V. (2005). *Vykhovannia shkoliariv: pedahohichni zasady ta zavdannia* [Education of students: pedagogical task and objectives]. Kyiv: Foliant.
4. Savchenko, O. Ya. (2009). *Vykhovnyi potentsial pochatkovoi shkoly* [The educational potential of primary school] (2nd ed). Kyiv: A. M. Bohdanova.
5. Savchenko, O. Ya. (2012). *Dydaktyka pochatkovoi osvity* [Didactics of primary education]. Kyiv: Hramota.
6. Savchenko, O. Ya. (2010). Kontseptsiia rozroblennia novoi redaktsii Derzhavnoho standartu pochatkovoi zahalnoi osvity [The concept of drafting new edition of the State standard of primary education]. *Pochatkova Shkola [Primary School], 4*,1-5.
7. Savchenko, O. Ya. (2014). Tolerantnist yak tsinnist shkilnoi osvity: metodychnyi aspekt [Tolerance as a value of school education: methodological aspects*]. Naukovyi Visnyk MDU. Pedahohichni Nauky [Scientific Bulletin of MDU. Teaching Science], 1.46 (108)*,125-129.